

Katedros laikrodžio dūžiuose – Vilniaus istorijos žingsniai

Dan, dan, dan, dan... Keturi skardūs ir dvylika lėtų iškilmingų varpo dūžių nuaidi kiekvieną vidurdienį iš Vilniaus Katedros aikštės varpinės. Radijo bangomis juos girdi visa Lietuva! Keturi laikrodžio ciferblatai iš bokšto aukštybių išdidžiai dairosi į visas keturias pasaulio šalis. Paaukuoti valandų skaičiai užrašyti senoviškai, – taip, kaip kadaise juos sugalvojo rašyti romėnai. Tačiau varpinę aikštėje pastatė ir laikrodį į ją įkėlė tolimi mūsų protėviai, lietuvių tautos žmonės. Kad pažymėtų čia esant įkurtą Lietuvos sostinę, pagrindinį valstybės miestą, gyvenantį savo ritmu, laisvai ir savarankiškai – pagal savuosius papročius ir įstatymus.

Užkopus stačiais laiptais prie laikrodžio, galima ir pamatyti, ir pasiklaudyti, kaip plaka jo geležinė širdis. Tik tak, tik tak – tarsi mūsų valstybės istorijos pulsas! Klausydami šio mechanizmo tvinksnų, galime tiesiog fiziškai pajusti Vilniaus laiką. Kiek jo garsuose istorinės praeities: ir pergalių triumfas, švenčių džiugesys, ir skaudžių netekčių sielvartas, pralaimėjimų neviltis, gaisrų ir marų siaubas...

Tikėtina, kad net nuo 1673 m. spalio 12 dienos nesudildami sukasi šio laikrodžio krumpliaračiai, pakyla ir nusileidžia svirtys, smogdamos plaktuku į skambiuosius varpus. Svarbiausiojo Vilniaus laikrodžio mechanizmą varo 120 kg svarstis; ketvirčių ir valandų mušimo mechanizmą įsuka kiti du svarščiai, sveriantys

Tikėtina, kad nuo 1673 m. spalio 12 d. nesudildami sukasi šio laikrodžio krumpliaračiai, pakyla ir nusileidžia svirtys, smogdamos plaktuku į skambiuosius varpus.

po 90 kg, o viso laikrodžio masė yra 728 kg. Švytuoklė su vadina-
muoju Klemento inkaru yra bene dviejų metrų ilgio.

Apskritai žinios apie Katedros aikštės laikrodį siekia net
1577 m. Tuomet laikrodis dar buvo paties Katedros pastato bokš-
te. 1597 m. mechanizmas jau pakeistas naujesniu, o jo prižiū-
rėtoju paskirtas Hanusas Honenfeltas¹, kuriam buvo mokama
alga – dvi kapos grašių kiekvieną metų ketvirtį. 1610 m. didžiojo
Vilniaus gaisro metu šis laikrodis pražuvo. 1632 m. rekonstruo-
tos Katedros bokštą papuošė meistro iš Gdansko pagamintas
laikrodis. Tačiau jau 1645 m. pavasarį pasvirusį bokštą reikėjo
ardyti, kol jis neužgriuvo aplinkinių namų ir mokyklos. Tada
nutarta šalia Katedros įrengti atskirą varpinę, paaukštinus Že-
mutinės pilies gynybinės sienos kampinį bokštą. Ten 1673 m. ir
buvo įtaisytas kanauninko Simono Mlyneckio Vilniaus kapitu-
lai prieš keletą metų nupirktas ir padovanotas laikrodis. Darbą
atliko geriausias miesto laikrodininkas Aleksandras Helmanas,
įrengdamas keturis ciferblatus su paauksuotais skaitmenimis.
Manoma, kad nežinia kiek kartų perdirbtas ir remontuotas, tas
pats laikrodis galėjo išlikti iki mūsų dienų. Ant kaltinio rėmo
įrėžtas Vilniaus laikrodininkų cecho seniūno Juozapo Bergma-
no parašas ir 1803 m. data liudija, matyt, tik apie paskutinį di-
desnį mechanizmo remontą, gal švytuoklės pritaikymą. Laikro-
džio archajiškumą pabrėžia viena rodyklė – „ranka“, papuošta
pusmėnuliu – gamtos žmogui duotu laiko matuokliu.

Valandų dalis – ketvirčius ir pusvalandžius – laikrodis prane-
ša „balsu“. Sugirgžda svirtys, įsisuka malūnėliai – oriniai stab-
džiai, prailginantys pauzes tarp dūžių, smūgiui pakyla plaktu-
kėliai. Dūžiai nuaidi iš specialiai laikrodžiui 1758 m. lietu
meistro Gustavo Miorko varpų. Nuo kitų jie skiriasi proporcijomis – jų
skersmens ir aukščio santykis daug didesnis. Tokių varpų dūžiai
nėra pernelyg aidūs, juos lengva skaičiuoti. Valandas Vilniui – o
vidurdienį radijo bangomis ir visai Lietuvai – praneša garsiausio
Lietuvos liejiko Jono Delamarso varpas, pagamintas 1674 m.

**Valandų dalis –
ketvirčius ir
pusvalandžius –
laikrodis praneša
„balsu“. Dūžiai nuaidi
iš specialiai laikrodžiui
1758 m. lietu
meistro Gustavo
Miorko varpų.**

¹ Siekiant, kad tekstas būtų kuo aiškesnis ir suprantamesnis, nelietuviškų asmenvar-
džių perrašos originalo rašyba čia ir toliau nėra teikiamos. (Visos pastabos redaktoriams.)

Senovėje žmonės neturėdavo daug skubių reikalų, tad tokio tikslumo jiems visiškai pakakdavo. Štai kodėl laikrodis teturi tik vieną rodyklę. Antrasis tos rodyklės galas papuoštas pusmėnuliu. Labai tolimais laikais, prieš keletą tūkstančių metų, kai žmonės gyveno tik iš medžioklės ir gamtos gėrybių rinkimo, pagal mėnulį jie ir temokėjo laiką skaičiuoti. Tai buvo akmens amžiuje. Stebėdavo nakties šviesulio išvaizdą ir sutarėdavo, kada rengtis į kelionę ar medžioklę. Matydavo, kad mėnulis būna pilnėjantis, pilnas ir dylantis. Dabar jo išvaizdos kaitą nusakome keturiomis fazėmis: jaunatis, priešpilnis, pilnatis, delčia. Pilnatis naktys šviesios – jos tinka medžioklei, – galima pasala žvėrimis surengti, ypač kai jie ateina prie vandens atsigeriti. Be mėnulio tamsu, tad jaunaties naktimis į mišką geriau nelįsti. Per maždaug 27 paras mėnulis prabėga visas savo fazes, iš plono pjautuviuko tapdamas pilnatimi, kuri pamažėle sudyla ir tampa nematoma. Tada trys naktys būna visai tamsios, be mėnulio. Jaunas mėnulis užgimsta saulėlydžio žaros nurausvintame dangaus skliaute kas 30–31 parą. Šį laiko tarpą iš įprčio iki šiol vadiname mėnesiu, nors laikas pagal mėnulio fazes jau seniausiai nebeskaičiuojamas.

Trumpesni laiko tarpai – savaitės – taip pat imti skaičiuoti stebint mėnulio kaitą. Fazė pasikeičia maždaug kas 7 dienas: per savaitę iš plono pjautuviuko mėnulis tampa pusele, paskui skrituliuku, po to – vėl pusele, tik atsisukusia į kitą pusę, tada visai sudyla. Kodėl mėnulis kas savaitę taip keičia savo išvaizdą, dabar visi žino: būdamas Žemės palydovas, taigi besisukdamas apie ją, šis dangaus kūnas pasislepia Saulės spinduliuose. Senovės žmonės to nežinojo ir manė, kad Mėnulis ir Saulė yra dievai; jie labai galingi ir valdo visą gamtą. Todėl sveikindavo vakaro žaroje sužibusį pjautuviuką, vadindami jį dievaičiu ar dangaus kunigaikščiu. Sakydavo: „Tau, dievaiti, pilnatvę, o man – sveikatą“. Per metus tokių šviesulio sutiktuvių būdavo dvylika. Todėl manyta, kad dievaitis Mėnulis per metus gimsta dvylika kartų. Metus ir šiandien dalijame į dvylika mėnesių, bet mūsų kalendoriuje mėnesio pradžia nebesutampa su plono pjautuviuko pasirodymu. Ir štai kodėl: kai žmonės pradėjo

Per maždaug 27 paras mėnulis prabėga visas savo fazes.

javus duonai auginti, verstis žemdirbyste, svarbiau tapo laiką skaičiuoti pagal saulę. Žemdirbiai metus padalijo į ketvirčius, arba metų laikus, nes pagrindiniai jų darbai yra pavasarį ir rudenį. Pavasarį viskas sėjama ir sodinama, rudenį nuimamas derlius. Pusmėnulis ant laikrodžio rodyklės – tik tiems žilos senovės laikams atminti.

Dangaus šviesuliai mūsų planetai išties labai svarbūs: Saulė glosto Žemę savo šiltais spinduliais, maitina energija jos gyvybę, Mėnulis savo trauka sukelia periodiškus potvynius jūrose ir vandenynuose. O kaip žmonės išmoko laiką valandomis sudalyti, kad per dieną suspėtų daugiau darbų nuveikti? Nagi pagal saulės šešėlį, kurį meta bet kuris daiktas. Šešėlis iki vidurdienio trumpėja, o po vidurdienio ilgėja. Į smėlį įbesta lazda ir aplink ją nubrėžtas ratas su padalomis – štai ir saulės laikrodis, pirmasis gamtos tyrinėjimo prietaisas civilizacijos istorijoje. Tokį sugalvojo Egipte gyvenę žmonės; labai seniai, jau prieš kokius keturis tūkstančius metų. Kaitri jų krašto saulė, todėl nelengva būdavo darbuotis saulėkaitoje. Išvarginti kaitros, dažnai į šešėlį dairydavosi, vis laukdami jo pailgėjimo. Egiptiečių išminčiai žyniai dieną ir naktį padalijo į dvylika dalių, tikriausiai pagal metus sudarančių dvylikos mėnesių skaičių. Taip pat apskritimą lengva skriestuvu padalyti į tiek dalių. Praeities išminčių dovaną tebenaudojame ir šiandien: mūsų laikrodžių rodyklės bėga dvylikos valandų ciferblatu ta pačia kryptimi kaip ir saulės šešėlis. Tai vadinama kultūros tradicijomis; jų laikomasi iš pagarbos istorijai ir senolių atminimui.

Saulės laikrodis nuo seno buvo žinomas ir mūsų krašte. Nors dažnai čia saulutę dengia debesys ir ūkanos, turėti jį būdavo pravartu. Kad netektų kaip piemenukams savo pėdomis vidurdienio šešėlį matuoti. Miestelėnai saulės laikrodžiu tikslindavo netobulus to meto mechaninius laikrodžius. O ir papuošti pilies, rūmų, bažnyčios sieną ar parko alėją juo labai gražu. Vėliau pasirodė, kad saulės laikrodžiu galima išmatuoti vietovės geografinę platumą, o ją, braižant žemėlapius, reikalinga žinoti. Turi saulės laikrodį ir Valdovų rūmai Katedros aikštėje. Rodo jis tikrąjį Vilniaus laiką, kuris įvairiais metų laikais kiek skiriasi

Saulės laikrodžiu galima išmatuoti vietovės geografinę platumą.

nuo to, ką rodo rankiniai mechaniniai ar elektroniniai laikrodžiai. Šie eina vidutiniu juostos laiku, vienodu ir Vilniuje, ir Klaipėdoje. Tačiau saulė rytiniame Lietuvos pakraštyje pateka juk beveik pusvalandžiu anksčiau nei vakariniame – vadina si, tikrasis laikas kiekvienoje vietovėje yra skirtingas. Valdovų rūmų saulės laikrodis padabintas prasmingu lotynišku šūkiu *Semper sol in corde Lithuaniae luceat* (lietuviškai – Tegul visados saulė Lietuvos širdyje šviečia). Tai laikas, kuriuo gyveno Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė ir jos valdovai! Paskelbus konkursą, skirtą rūmams papuošti šia įdomybe, dailininko Arvydo Každailio piešinys buvo pripažintas geriausiai atitinkančiu statinio stilistiką. Projektą sgrafito technika įgyvendino monumentalistas Vytautas Poška. Saulę ir gnomoną nukalė meistras Vytautas Navickas.

Pirmieji laikrodžiai Lietuvoje

Žinias apie Lietuvos laikrodžių istorijos analai išsaugojo tik iš XVI amžiaus. Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis (1467–1548) užsakė keletą laikrodžių savo būsimajai žmonai – italų kunigaikštytei Bonai (1494–1557) iš Sforcų giminės. Vieną jų, astronominį, 1525 m. pagamino meistras Jokūbas Čekas. Laikrodžio autorius – žinomas Prahos meistras, garsiojo rotušės laikrodžio Orlojaus prižiūrėtojas.

Šis Bonai Sforcai dovanotas stalinis laikrodis – unikalus technikos istorijos paminklas, nes jame pirmą kartą laikrodininkystės praktikoje panaudota techninė detalė, vadinama sraige. Tai konusinis būgnelis su spirale jį apvejančiu grioveliu, išlyginantis spyruoklės įtempimo jėgą. Laikrodis stebina sudėtingumu ir menine apdaila. Jo korpusas – 24,2 cm skersmens ir 12,5 cm aukščio dėžutė, nulieta iš paausuotos bronzos. Šonuose tarp išraižy-

tų ornamentų įkomponuoti Lietuvos, Lenkijos ir Sforcų herbai. Laikrodis teturi tik vieną rodyklę, tačiau kokia sudėtinga jo skalė! Išpjovomis dangtelyje judantys mėnulio pjautuviuko ir spindulingos saulės ženklukai rodo fazę ir Zodiako ženklą. Ciferblatas subraižytas geometrinėmis figūromis, o įrašyti lotyniški žodžiai *bonum, medium, malum* išduoda, kad tai yra astrologinių prognozių indeksai. Meistro darbas buvo išties vertas karališko atlyginimo: J. Čekui išmokėti 44 aukso dukatai. Nemaža tikimybė, kad laikrodis buvo gaminamas Vilniuje, nes tais laikais gyvavo praktika meistrus pasikviesti į dvarą, o ne užsakymus siųsti į jų dirbtuves. Šis ankstyvosios laikrodininkystės šedevras išliko iki mūsų dienų. Juo dabar didžiuojasi Londono antikvarinės horologijos draugija. Laikrodis dažnai eksponuojamas pačiose prestižiškiausiose horologijos – laikrodininkystės mokslo ir meno – parodose.